

ՍՈՎԸ ԵՒ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԴԱԶԱՐԵԱՆ

I

Այս անցեալ ձմեռը դեռ չէր հասել իր կէսին, երբ ամեն կողմից սկսեցին լուրեր տարածել թէ Ալէքսանդրապոլի և, մասնաւոր, Կարսի շրջակայ գիւղերում հացի սաստիկ թանգութիւն կալ, սով կալ, Գրանից քնտոյ՝ տեղական մամուլի մէջ՝ պարբերաբար սկսեց մանր-մունր կերպով արծարծել թէ՛ Տաճկա-Հայաստանումն էլ սով կալ և այդ պատճառով աչնտեղից սկսել է գաղթել ժողովուրդը։ Այդ լուրերը և տեղեկութիւնները աչնքան թուուցիկ, հատ ու կտոր էին, որ ոչ ոք լուրջ նշանակութիւն չէր տալիս այդ ամենին։

Հեռաւոր դաւառներից և սահմանագլխից եկած լուրերը սովի ու գաղթականութեան մասին չէին կարողանում լուրջ գլխատու քաղաքներում, «լուսաւորութեան կենդրոններում» ապրող մարդոց։ Մասնաւոր, որ աչտեղի մարդիկ ունեն իրանց սեփական պիտուքները և հոգսերը, իրանց քաղաքային կուտուրական պահանջմունքները, որոնք աչնքան շատ, աչնքան բազմակողմանի են, որ կլանում են մեր «ինտելիգէնտ» հասարակութեան ամբողջ ժամանակը և ուշադրութիւնը...

Ընկած սուօրեալ կեանքի մասնաւոր հոգսերի և պիտուքների ետեից, մեր հասարակութիւնը կարծես բոլորովին չափեցած է համարում իրան, և չի զգում իր վրայ աւելի հեռաւոր, վսեմ պարտականութիւններ...

Լրագրական լուրերի և թղթակցութիւնների մէջ կարդալով սովի ու գաղթականութեան մասին՝ մենք այդ ճակատագրական տեղեկութիւնների վրայ նայել ենք մեր սովորական տեսակէտով, մեր հետաքրքրութեան, հարցասիրութեան զգացմունքին բաւականութիւն տալու համար.— ուրիշ ոչինչ։

Այս տեսակ մոլորած դրութեան մէջ էի և ես սովի ու գաղթականութեան մասին։ Զատկի տօները մօտենում էին։ Ամբողջ Թիֆլիսը ցնծու-

թեան մէջ էր: Բնութիւնն էլ կարծես ուզում էր ներդաշնակ լինել մարդոց աշխույժ, տօնալին ուրախութեանը: Փողոցների ծառերը զարդարում էին կանաչ տերևներով, պարտէզների ու այգիների կանաչ խոտը հրապուրում էր անցորդի տեսողութիւնը: Լալն փողոցների ծաղիներին, ձիաքարշի կապարանների մօտ խմբած էին ծաղիկների վաճառող երեխաները և մանրիշակի, շապուի և ուրիշ անուշահոտ ծաղիկների փունջերը թաքախների մէջ չարած, անդադար առաջարկում էին անց ու դարձ անող տի կիներին, օրիորդներին: Փողոցների աջ և ձախ կողմերում դասաւորւած մագաղկներին շարքերը փալւում էին ճոխութեամբ, առատութեամբ, չքեղ, թանկագին իրեղէններով, կտորներով, մթերքներով: Ամեն տեղ չուպլութիւն, ամեն տեղ լիութիւն, առատութիւն էր տիրում:

Բախտաւոր հասարակութիւնը ուրախ դէմքով, նոր գարնանալին զգեստներով՝ զբօսնում, անց ու դարձ էր անում «հրաշալի» քաղաքի փողոցների վրայ:

Ահա աչնալիսի մի օր, բոլորովին անսպասելի կերպով՝ Թիֆլիս եկաւ հեռու դաւառական մի անկիւնից՝ «Կարսից»՝ իմ ամենամօտ ընկերներից մէկը: Կարծես Աստուած ուղարկեց նրան՝ իմ մոլորութիւնը փարատելու համար: Եւ երբէք չեմ մոռանալու նրա դէմքի հարազատ, բնական արտայայտութիւնը, նրա անկեղծ հոգեկան լուզմունքը, երբ նա իմ հարցասիրութեանը բաւականութիւն տալու համար՝ սկսեց պատմել սովի ու դաղթականութեան մասին: Նրա բերնից դուրս եկած ամեն մի խօսքը ես կլանում էի ագոհաբար, և միևնույն ժամանակ՝ բոլորովին ակամա, անկախ որ և է դատողութիւնից՝ ես ենթարկւում էի նրա ոգեկան թարմութեանը, նրա մէջ եռացող կեանքի հոսանքին: Այն, նրա մէջ կեանքն էր խօսում: Կեանքը իր սովորական, անխարդախ գոյներով: Եւ որքան բարձր էր նա ալի ըտպէին իմ աչքում, որպէս երանի էի տալի եւ նրան: Քաղաքալին կեանքը, իր կուլտուրական սնուի հոգսերով, մանր կրքերով ու ցանկութիւններով՝ բոլորովին պաշարել էր ինձ, և ես, «գլուխ կորցրածի պէս»՝ չգիտէի թէ ինչի եմ ապրում և ինչ ցանկանում:.. Իսկ նա, իմ ընկերը, ապրելով գաւառական հեռու մի անկիւնում, ունենալով անմիջական ւարարելութիւն կեանքի հետ, զգալով ժողովրդի ցաւերը և թշուառութիւնը իր սրտի մէջ, — որքան թարմ, որքան առուգ, որքան աշխույժ է մնացել:

Նրա երկար պատմութիւնը խորը տպաւորութիւն արեց ինձ վրայ, վառեց իմ արիւնը: Եւ ինչ սոսկալի բաներ էր պատմում նա ժողովրդի կեանքից — սովեալ և զաղթական ժողովրդի: Ահա նրա պատմածը:

II

Անցեալ գարնան սկզբից՝ Կարսի նահանգում երևացին տաճկահայ պանդուխտներ, իրանց ընտանիքներով, որոնք չունէին ապրւելու ոչ մի

միջոց և, թափառելով գիւղից գիւղ, մուրացկանութիւն էին անում: Տաճկահայ բնտանիքները մեզ մօտ երևալը ոչ ոքի չզարմացրեց. սովորական երևույթ էր այդ: Ամենքին չափն էր տաճկահայերի տնտեսական վատ դրութիւնը և շատ բնական էր՝ այդ դրութիւնից ազատել ցանկացողների՝ մեզ մօտ գաղթելը: Սակայն 1893 թիւը՝ տաճկահայերի վերաբերմամբ, մի առանձին, բացառիկ դրութիւն էր ստեղծել: Այդ բացառիկ, անբարեկաշտ դրութիւնը ստեղծող պատճառների մէջ, միայն երաշտութիւնը չէր, որ առաջին տեղն էր բռնում...

«Ակսած անցեալ պարնանից մինչև չունւար ամիսը՝ զնալով աւելի և աւելի սաստկանում էր գաղթականութեան հոսանքը դէպի մեր կողմերը: Ռուս տեղական նահանգական իշխանութիւնը իր գլխաւոր հոգսերից մէկն է դարձնում այդ վտանգաւոր հոսանքի առաջ առնելը: Կարսի նահանգի երկրագործ ազգաբնակչութիւնը առանց այն էլ երաշտից սաստիկ վնասւած լինելով՝ մօտ $\frac{1}{2}$ միլիոն պուղ հացահատիկի կարօտութիւն ունէր, թէ ցանքի և թէ ուտելիքի համար: Ուստի տեղական իշխանութիւնը ամեն կերպ աշխատում էր, որ այդ ժողովրդի վրայ չաւելանալ մի նոր քաղցած բաղմութիւն: Կարսի նահանգական ատենանկրում համարեա ամեն օր ստացւում էին հեռագիրներ. «Գաղթական հայերի մի խումբ երեաց սահմանի վրայ՝ 50 ընտանիքից բաղկացած: Դարձեալ երեաց մի խումբ 20 ընտանիք Բասենի կողմից: Դարձեալ 40 ընտանիք Ալաշկերտի կողմից»։ Եւ այսպէս շարունակ հեռագիրներ հեռագիրների ետեից՝ իմաց էին տալիս գաղթականութեան նորանոր խմբերի մասին: Շատ անգամ այդ հեռագիրների մէջ լինում էին և աւելացումներ թէ՛ գաղթականների խումբը զուրկ է ապրուստի միջոցից, հէնց այսօր ուտելու հաց չունին, ինչ կարգադրութիւն էք անում, և այլն:

Այդ ամսին Կարսում սառնամանիքը իր վերին աստիճանին էր հասել: Տնից մինչև բազար գնալիս, մարդու երեսի մագերից սառցի լուլաներ էին կախւում: Եւ ահա այդ եղանակին, այդ սառնամանիքի ժամանակ՝ Ալաշկերտից դէպի Կաղզւան, Բասենից դէպի Ղարաղուսթ և Սարիղամիշ՝ հազիւ զաւցին իր հազարն ընտանիքով, — որդիք, թոռներ, հարսներ, աղջիկներ, — բոլորն էլ կիսամերկ, բոլորն էլ քաղցից զաւկացած, ցրտից կապտած՝ ոտքով իջնում են զանազան ժառերից ու բլուրներից մագլցելով, սալթաքելով... Այդպէս շարունակ 3, 4, 5 օր ճանապարհ են գնում այդ թշուառները, սարեր ու ձորեր են անցնում: Երեսան մօր գրկում ցրտից կապտել, կուչ է եկել և հազիւ կենդանութեան ձգներ է արձակում: Թշուառ մարդը սեղմում է նրան իր կրծքին և իր սեփական մարմնի տաքութիւնով աշխատում է փրկել էր զաւակին վերջնականապէս սառելուց: Մնացած երեխէքը քաշ են գալիս մօր ետեից, իրանց կապտած ձեռնիկներով բռնած մօր, կամ հօր սառած փէշէրը: Տղամարդոց բեխերը և միւրուքը սպիտակել

են եղեանմից և սառցի լուռներէից, արտաշնչած օդը իսկոյն սառչում է նրանց զլխի վերեւ, և նրանք դարձեալ շարունակում են ճանապարհը... ահա երրորդ օրն է, որ նրանք գնում են ալդ դժոխալին ճանապարհը, երրորդ օրն է, որ փշուր հաց չեն դրել բերանները:

Բայց ինչ էին անում նրանք տանը, իրանց հալոնքի գիւղում: Չունէին միթէ եզներ. կով կթան, չունէին հաց, պանիր, իւղ, միս և այլն,— չինականի առօրեայ անհրաժեշտ պարէնը: Ունէին, այո՛, 20—25 անդամից բաղկացած նահապետական տան օճախը վառ էր միշտ: Լծկան եզներ, գութան, արօր ունէին նրանք: Ունէին տասնեակ կովեր, հարիւրաւոր ոչխարներ, ունէին հորերով ցորեն, գարի: Իւղ էլ, պանիր էլ, միս էլ՝ ամեն ինչ ունէին նրանք: Լի էր նրանց տունը, առատ էր նրանց սեղանը և միշտ պատրաստ ամեն թշառուի, ամեն անցորդի համար: Սակաւն ալգ վաղ էր: Անցաւ ալդ ամենը և եկան ուրիշ տարիներ... Օր չի անցնում, որ աւազակ քիւրդը հալոյի ալս կամ ալն հալի զէզը, չքէ սրա կամ նրա ոչխարն ու կովը, չլկէ աղջկան ու տղին,— և ալդ միշտ, անխտիր չամառութիւնով:

Անուանեաւ սկսում է «լաց և կրճա՛լ ատամանց»: Վա՛յ նրան, աչն լանդուզն մարդուն, որ կը համարձակւի դրանց հանգիստը վրդովել, կամ դանդաղել կատարելու նրանց «պատգամները»...

III

«Ահա երեք տարի է, որ հա՛լ գիւղացու առանց էն էլ անտանելի տնտեսական վիճակի վրա՛յ՝ ծանրանում է ալս նոր դրութիւնը: Ծով լինէր կը չորանար, արեւ լինէր կը մարէր: Միայն հալի համբերութիւնը և ստացւածքը պիտի անհատնելի մնար: Ամբողջ Տաճկա-Հալաստանի հա՛լ ազգաբնակութիւնը ալս բոպէիս ներկայացնում է մի զանգւած, մի մասսա, որ ստեղծւած է միմիայն վճարելու, աշխատելու, արեան քրտինք թափելու համար: Հա՛լ գիւղացու աշխատանքի բոլոր արդիւնքը, նոյն իսկ նրա դրամագլուխը—աշխատանքի դործիքները, գոմէշները, եզները, գութանն ու արօրը, վերջապէս՝ հողը,—գիւղացու կեանքի ալդ խարխիւր,—պէտք է ալժմ նաղաւի, պէտք է փող դառնալ, որ չաղուրդ տուի անվերջ պահանջներին, անվերջ հարկերին: Վճարիւր հարկ ոչխարի, կովի համար, վճարիւր հողի բերքի համար, վճարիւր ծնած մանուկներին համար, հաւի, սագի, թռչունների համար, ծնած գառների, ուկերի, հորթերի համար: Տուր կապալաւուն, վաշխաւուն, տուր գափթիաներին, միւղիքներին ու փաշալին,—ամենքին առանձին, բոլորին միասին: Վճարիւր զինւորին ու քիւրդին, տաճկին ու փաղիչահին. դատաւորին, քննիչին, դատախազին—վճարիւր մէկ խօսքով՝ մեծին ու փոքրին՝ վճարիւր, անվերջ վճարիւր... Մինչև երբ:

Նրաշտութեան ու անբերրիութեան մի առանձին կարիք չկար, որ տնտեսապէս քաղքաւած ժողովուրդը սովի մատնէր: Այժմ նա սոված է. սոված են թէ գաղթականները և թէ տեղում մնացածները: Հազարաւոր օջախներ, համբա տներ ալօթ մարեկ ջնջւել են: Հալ գիւղացու չէն տունը, նահապետական պարզութեամբ, իստակութեամբ, առաքինութեամբ մի ժամանակ լի աղօ սրբավայրը, այժմ աւերակ, բրիշակ է դառել, նրա կիսաւեր շինութեան չարկի տակ այժմ պըպզած են քիւրդ կանաչք, և մի երկու քիւրդի լամուկներ ջիւիթ են տալիս ընդարձակ տան երեսով, և մի գամբու շուն էլ դռնն առաջն է պարկած: Ամալացել է ամեն ինչ, չորացել, աւերակ է դարձել, իսկ ուր է աղօ տան տէրը, ուր են նրա հարսներն ու աղջիկները, ջահիլ-ջիւան, առուգ տղէրքը:—Արսի փողոցներում, Շիրակի, Կաղզւանի, Սողանլուղի գիւղերում՝ գլխակոր, ցնցոտիներով պատած՝ հաց են խնդրում...

Նախ քան գաղթելը նրանք իրանց վերջին ունեցած-չունեցածը ծախել, սաղացրել են. տուն, տեղ, արտ, անդատան, կով, եզ, ոչխար,— ամեն բան, եթէ մնացել էր քիւրդերի ասպատակութիւններից չետով՝ ծախել-պրծել է: Եւ աղօ ամեն բանից հրաժարելով, թողնելով իր հաւրենի երկիրը, իր հայրական ու պապական բոլոր աւանդութիւնները, թանգազին ճնջեցեալներ զերգմանները, հալ գիւղացին, իր չոքը դրած մի կտոր չոր հացի վրայ, գաղթում գալիս է օտար երկիր: Այժմ նա ոչինչ չունի իր հետ, բացի իր ընտանիքից և նրա պատուից: Այն, գաղթելով՝ նա ազատում է իր ընտանիքը քուրդի կամ թուրքի ճանկերից: Բայց ի՞նչ է սպասում աղօ չարքաշ ընտանիքին գաղթելու ժամանակ, ձմրան աղօ անտանիքի ցրտի, քաղցի և ուրիշ հապար տեսակ արտաքին վտանգների մէջ»...

IV

Ընթերցող, դուք չմոռանաք, որ այս ձեռք կարգացած վիպասանութիւն չէ. սրանք իրական դէպքեր են, որոնց նմաններով լիքն է հալ գաղթական և պանդուխտ ժողովրդի կեանքը: Հեռւից հեշտ է լսել և կարդալը: Մանաւանդ, երբ աղօ մեզ հասնում է զուած և ամփոփած կերպով: «Սով», «գաղթականութիւն» խօսքերը, ինքն ըստ ինքեան, առանց վերո-չիչեալ աղբրսական մանրամասնութիւնների, ոչինչ չեն հաղորդում մեզ, ոչ մի տպաւորութիւն չեն անում մեր վրայ: Աղօ «լոկ խօսքերը», որ մենք չաճախ պատահում ենք լրագրութեան մէջ, մեզանում զարթեցնում են հետաքրքրութիւն, մեզ միջոց են տալիս մեծ մեծ խօսելու, դատելու... Բայց երբէք չեն զարթեցնում մեր մէջ ղգացմունքներ, երբէք չեն չարժում մեր սիրտը: Ահա սրանով է բացատրւում այն տարօրինակ սառնութիւնը և «գիլէտանտիզմը» որով մենք վերաբերեցինք դէպի ժողովրդական աղօ մեծ արհաւիրքը: Մեր կաշին հաստ է. մեզ բաւական չէ ասել թաք թաք

խօսքերը, նախադասութիւնները.—պէտք է աշխատել, որ ալդ խօսքերը, ալդ նախադասութիւնները խորը թափանցեն մեր հոգու մէջ, պէտք է մանրամասն պատկերներով, նկարազրուութիւններով՝ կենդանացնել մեր աչքի առաջ ժողովրդի քաշած տանջանքները, լոկ աչն ժամանակ՝ երբ մենք ինքներս կը զգանք մեր մէջ ժողովրդի վիշտը, լոկ աչն ժամանակ, երբ մենք մեր երեակաւութիւնով, մեր զգացմունքներով կը կարողանանք տեղափոխել՝ աղքատութեան, սովի, բռնութեան և տանջանքների աշխարհը,—մեզ համար մօտաւորապէս հասկանալի կը լինին ժողովրդի կարիքները և մեր պարտականութիւնները դէպի ալդ թշաւ ժողովուրդը: